

तथाकरणमिन्द्रियं कर्मतेनयक्रियमाणंविषयग्रहणं कर्तापूर्वोक्तएवपरिज्ञाता एतन्नयंसमुदितंसत्कर्मसंग्रहःकर्मणःईप्सिततमस्यभोग्यस्यसंग्रहःसंगृह्यतेऽस्मिन्नितिसंश्लेषस्थानंभोक्तेत्यर्थःसत्यपिभोक्तरिकरणेचक्रियांविनाभोगासंभवात्क्रियायाश्चाश्रयंविनास्वरूपालाभादाश्रयस्यकरणंविनाभोक्तृत्वांगकर्तृत्वानुपपत्तेश्चैतन्नयंमिलितंसत्भोक्तेत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइति इन्द्रियंप्रसिद्धं मनइत्यनेनबुद्धिरेवगृह्यते युक्तंइन्द्रियद्वारामतेर्भोग्येनसहसंबंधक्रिया इन्द्रियंचमनश्चयुक्तंचेतिविपहेइन्द्रियमनोयुक्तमितिद्वैकवद्भावः एतन्नयंभोक्ताआत्मेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुत्यर्थः एवं हिश्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेतयोर्मूलमूलिभावोयुज्यतेनान्यथा तथाचकर्तृत्वभोक्तृरपिअनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वंभोगकर्तृत्वमितिनिर्वचनाद्यःकर्तासएवभोक्तेतिप्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेतिचानुसंधानपूर्वकंकर्माणि कुर्वतःकर्तृत्वभोक्तृत्वकृतःकर्मलेपोनास्तोतिसिद्धं भाष्यस्यचायमेवार्थः येतुकरणंक्रियायाःसाधकतमं दशविधंबाह्यमनोबुद्धिरूपमांतरं कर्मकर्तुरीप्सिततमंक्रिययाव्याप्यमानंउत्पाद्यमाप्यंविकार्यं संस्कार्यंचेतिचतुर्विधं कर्ताकारकांतरप्रयोजकश्चिदचिद्विधः एतन्नयंकर्मसंग्रहः कर्माश्रयःकर्तेत्यर्थः तथाज्ञानंविषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयंविषयः परिज्ञाताज्ञानाश्रयोभोक्ता एतन्नयंकर्मणिप्रवर्तकमितिब्याचक्षते तेषामपिआत्मानकर्तानापिसांख्यानामिवभोक्तृत्वेनप्रकृतेःप्रवर्तकइत्येवाशयः तथापिक्रिययाव्याप्यमानस्यवक्ष्यमाणसात्विकादिभेदानर्हस्यघटादिरूपस्यकर्मणःकर्तृकोटौप्रवेशायोगः तस्यक्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायांप्रकृतेतत्कथनानुपयोगश्चस्पष्टः तथाअस्माकंतुघटादिव्यापकक्रियायाःकर्मशब्दवाच्यत्वंमुख्यं कर्तृकोटिप्रवेशश्चक्रियाक्रियावतोरधर्मधर्मिणोरभेदापेक्षयायुज्यते तथाज्ञानंप्रकाशनंकि

करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः ॥ प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथा
वच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्विषात्तिकं ॥ २० ॥

येतिमतेक्रियारूपेस्मिन्प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेतित्रयन्नान्यस्यान्यस्यापेक्षेत्यनवस्थादुर्निवारा ॥ १८ ॥ पूर्वश्लोकोक्तेज्ञानादिषट्केपरिज्ञाताकर्ताचैकएवेतिपरिशिष्टाःपंचतेषांसर्वेषांप्राकृतत्वेनत्रिगुणात्मत्वेप्राप्तेज्ञेयकरणयोर्जडयोर्घटकुठारकल्पयोःपरिसंख्यार्थत्रयाणामेवप्रत्येकंत्रिविधत्वंविवरीतुंप्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानंकर्मकर्ताचेतित्रयमेवगुणभेदतस्त्रिधानतुज्ञेयकरणे गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे यद्यपि तत्रएकस्यांप्रमदायांभर्तुःसुखंजायते तंप्रतितस्याःसत्त्वोद्धूतत्वात् तामविदतश्चैत्रस्यदुःखंजायतेतंप्रतितस्याःरजउद्धूतत्वात् तस्यामेवसपत्न्याद्वेषस्तांप्रतितस्यास्तमउद्धूतत्वात् प्रमदयैवसर्वेभावाव्याख्याताइति कापिलानांज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यंप्रसिद्धं तथापिप्रमदादयएकस्यैवपुंसोनिमित्तभेदेनप्रीतिदुःखद्वेषविषयापिभवंतीतिपूर्वोक्तव्यवस्थायानिर्मूलत्वात् प्रीत्यादीनांकर्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालंबनभूतायाःप्रमदायाःप्रीत्याद्यात्मकत्वंकल्पयितुंशक्यतइतिनभगवतातयोस्त्रिविधत्वंव्याख्यायते अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १९ ॥ एवंज्ञानादित्रयस्यत्रैविध्यंबक्तुंप्रतिज्ञायज्ञानत्रैविध्यंतावदाह सर्वभूतेष्विति यथाकटककुंडलादिषुव्यावर्तमानेषुतत्त्वविदेककांचनमेवेदमितिपश्यति एवंयेनज्ञानेनसर्वभूतेषुविभक्तेषुनानानामरूपभेदभिन्नेषुअव्ययमपरिणामिनमेकंभावंचिन्मात्ररूपंईक्षतेसर्वब्रह्मैवेदमितिपश्यतितज्ज्ञानंसात्विकंविद्वि एकात्म्यज्ञानमेवसात्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥